

Л 2005
747 қ

Әнес САРАЙ

Махамбет әлемі

Мир Махамбет

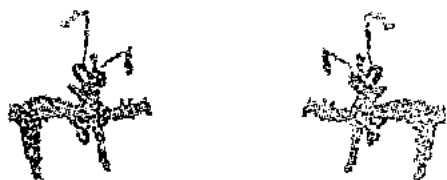
Мир Махамбет

Махамбет әлемі

Екі тарлан

Батыс Қазақстан облысы Әкімшілігі
мен «Арыс» қорының
Махамбет әлемі сериясы

Серия Мир Махамбета
Акимата Западно-Казахстанской области
и фонда «Арыс»

Мир Махамбета

Редакционный совет:

Гарифолла АНЕС
Салык ЗИМАНОВ
Абиш КЕКИЛЬБАЕВ
Кырымбек КУШЕРБАЕВ
Кадыр МЫРЗА-АЛИ
Зейнолла СЕРИККАЛИЕВ

**Серия Мир Махамбета – достоверное, живописное
полотно многовековой истории
Западного Казахстана, развивающейся на стыке
Евразийской культуры, основной движущей
силой которой было национально-освободительное
движение за свободу
и государственную независимость**

**Полный список изданий
прилагается в конце каждой
книги данной серии**

Творческая группа:

**Г. Анес (идея; филология)
К. Есмагамбетов (архив; история)
Т. Мукатов (дизайн)
М. Таж-Мурат (искусство)
Х. Баймен (ст. редактор)
Л. Капашев (редактор)
Н. Садыкова (редактор)**

Махамбет әлемі

Редакциялық кеңес:

Ғарифолла ӘНЕС
Салық ЗИМАНОВ
Әбіш КЕКІЛБАЕВ
Қырымбек КӨШЕРБАЕВ
Қадыр МЫРЗА-ӘЛІ
Зейнолла СЕРІКҚАЛИЕВ

Махамбет әлемі сериясы – Еуразиялық мәдениет
тоғысына орнығып, ұлт азаттығы мен
мемлекет тәуелсіздігі үшін жорық туын
жоғары көтерумен өткен
Батыс Қазақстанның сан ғасырлық
тарихының шынайы да шұрайлы
шежіре-баяны

Басылымның толық тізімі
осы сериямен шыққан
әр кітаптың соңында берілген

Шығармашылық топ:

Ғ. Әнес (идея; тіл-әдебиет)
К. Есмағамбетов (архив; тарих)
Т. Мұқатов (дизайн)
М. Тәж-Мұрат (өнер)
Х. Бәймен (аға редактор)
Л. Қапашев (редактор)
Н. Садықова (редактор)

Мен, мен едім, мен едім,
Мен Нарында жүргенде
Еңіреп жүрген ер едім.
Исатайдың барында,
Екі тарлан бөрі едім.

Махамбет

Т. Мұқатов. Исатай-Махамбет.
Офорт. 1976

Әнес САРАЙ

ЕКІ ТАРЛАН

Исатай-Махамбет тарихы
туралы зерттеу

«Арыс» баспасы
Алматы. 2003

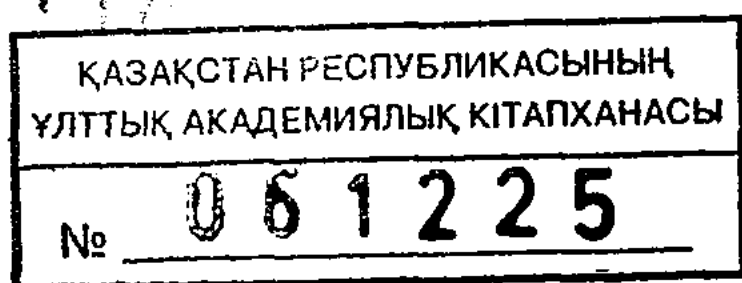
ББК 63.3 (5Қаз)
Ә 22

Әнес САРАЙ. Екі тарлан.
Исатай–Махамбет тарихы
туралы зерттеу
Алматы, «Арыс» баспасы,
2003. – 424 бет
ISBN 9965-17-095-9

Баспаның өтінішімен қайта жазылып,
ұсынылып отырған көрнекті қаламгер
Әнес Сарайдың қолдарыңыздағы кітабы
стиль жағынан ғылыми зерттеу мен эссе
аралығында, «дәйектеме-роман» («инфороман»)
жанрында өрнектелген.

Екі пікір аралығынан өзіндік ой түйетін
силлогикалық баяндау тәсілімен, тамылжыған
құнарлы тілмен жазылған зерттеу
Исатай–Махамбет қозғалысының тарихын
махамбеттануда алғаш рет жүйеге
түсіруімен және бірқатар тосын ой
түйіндерімен назар аударарлық

Ә 0503020905
446(05)-03

ISBN 9965-17-095-9

© «Арыс», 2003

Кітапты өзгеріссіз қайталап бастыру үшін
«Арыс» баспасының рұқсаты қажет

СӨЗ БАСЫ

Тағдыр жазып, Ағатай Беріштердің арасында өстім. Олар көтеріліс тарихынан белгілі 1836 жылы көктемде Ордаға “Сес көрсету жорығына” және сол жылы қазан айында Исатай Қаракөбен Өтепұлыны шапқанда батырдың жеке жасағында болып, хан жақтаушыларды оңдырмай күйреткен Әбдікәрімұлдары дегеннен тарайтын тұқым еді. Көтерілістен кейін қуғын көріп ауып кеткен бұл ауыл Еділдің жан баспайтын қалың түлей бір аралында — Кірмалай деген жерде қырық үй боп отырды. Көршілер оларды “Қырық үйлі Ағатай Беріш” атайтын. Ал олар болса өздерін “Ұранға шыққандармыз”, яки Исатай көтерілісіне ат қосқандармыз деп мақтанатын.

Қысқы ұзақ түндерде, өй-дөйт, Исатай көтерілісі туралы әңгіме шертілетін. Қанша әңгімелесе де тауыса алмай тарқасушы еді қариялар. Ол маған бас-аяғы жоқ, мәңгі бітпейтін “мың бір түн” көрінетін. Кейде шалдар ара-арасында бір-бірінің аталарының ұлы дүрбелеңде қорқақтық не шалалық істегендерін де айтып, шаң-шұң боп қалысатын. Бірақ зілсіз күлкімен жуылып-шайылып кете беруші еді бәрі де.

Мен өзімді ұлы дүрбелең туралы көп білетіндердің қатарына жатқыздым. Оным жас көңілдің буы екеніне Алматыға келгенде ғана көзім жетті. Мұнда Исатай—Махамбет көтерілісін зерттеуге өмірлерін сарп еткен небір білімпаз, сары

тіс сұңғылалар баршылық екен. Исатай–Махамбет туралы беттен қалқып жүргеніме алғаш көзімді жеткізген – Берқайыр Аманшин ағамыз. Жазушылар одағында, “Қаламгер” барында, Москва сапарында талай сыр шертісіп, әңгіменің түбіне жете алмай тарасқанбыз.

Берағанның Исатай–Махамбет қозғалысы тарихына өмірін арнаған адам екенін білген соң, мен бұл тақырыпты жылы жауып қойдым да, арқалы батыр, аруақты ақын туралы әңгіме айтудан біржола тыйылдым. Бірақ сүйекке сіңген әдет қалмайды екен. Исатай–Махамбет туралы бір нәрсе айтылса, елеңдеп, емсеуді қоя алмадым. Естігенімді, оқығанымды қойын дәптеріме түрте беремін. Бір айналғанда парактап көрсем, жиған, тергендерім үш кітапша болыпты. Қолым қалт еткенде әлгілерімді бір ізге түсіріп, тәртіпке келтірдім. Ондағы мақсатым – Исатай–Махамбет көтерілісінің мән-мағына, себеп-салдарын терең түсіну еді. Имандай шыным: кітап болсын, жарық көрсін деп жазғам жоқ, өзім үшін, өзім түсіну үшін жаздым.

Аталмыш оқиға туралы дерек, мәліметтерді өзге білмейтін құпия қоймадан тауып алмағаным түсінікті, оның бір парасы бала кезден құлаққа сіңген әңгімелер, ел аузынан, батырдың ұрпақтарынан жазып алғандарым, кәрі құлақ, көне көз шежіре қарттардың сөздерінен сүзіп тергендерім болса, екінші парасы – көне кітап, ескі жазба, архив материалдары мен байырғы зерттеулер. Әсіресе Исатай батырдың өз айтуымен жазылған хаттардың бұл еңбекке тигізген әсері мен ықпалы ала бөтен. Зерделеп көз салсақ: батыр өз қайғымұңын, шерлі өмірбаянын өзі жазып кеткен ғой. “Исатай бабамыздан қалған белгі” деп ол хаттарды бойтұмардай бөтенше бағалаймын. Бұған дейін жазылған еңбектердің екеуін айрықша атауды жөн көрдім: бірі – Берқайыр Аманшиннің Махамбет

туралы жинағандары да, екіншісі — И.Кенжеәліұлының “Тайманұлы Исатай” кітабы. Әділдік үшін, аруағы бір аунап жатсын деп, Н.Савичевті де ауызға ала кеткен артықтық етпес.

Еңбекте Исатай, Махамбет өмірбаяны мен көтеріліс тарихын тақырып қойып, кезең-кезеңдерге бөліп жазғаныммен, жылнамалық тәсілді қатаң сақтай отырып, әріден бері қарай тіздім. Міне, ғажап! Сөйткенімде, көтеріліс тарихының кей тұстардағы әр күн, әр апта сайынғы шындықтары қаз-қатар тізіле келіп, Исатай — Махамбет оқиғасының толық суретін қалыптастыруға мүмкіндік берді. Кітапта көтерілістің туын көтерген қолбасшылар мен батырлардың істері мен өмір тарихтары біршама толық та дұрыс әліптелді деп кәміл сендіре аламын.

Алайда, Исатай — Махамбет туралы ізденістердің баршасына ортақ бір олқылық бар екен: негізгі талпыныстар қос батырға тікелей қатысты деректерді тірнектеу төңірегінде болыпты да, көтерілістің өзге сарбаздары назардан тыс қалыпты. Біздің жұмысымыз да ол олқылықтардан ада емес. Бұдан былайғы ізденістерді “Батырдың жауынгер сарбаздарының” өмір тарихына, олардың ұрпақтарының тағдырына қарай бұрған жөн.

Бұл кітап алғаш рет 1997 жылы “Өлке” баспасынан жарық көрген еді. Енді, міне, ұлы бабамыздың 200 жылдық мерейтойы қарсаңында “Арыс” қорының (баспасының) арнайы өтінішімен қайта қаралып, өңделді, толықтырылды.

Исатай, Махамбет көтерілісі — шет-шегі жоқ мұхит сияқты мол дүние. Оның түбіне жету бір адамның қолынан келмейді. Ол — бүкіл халық боп жұмылып жазатын қастерлі тарихымыз. Сол себепті қазір қалыпқа келіп, бір ізге түсіп қалған

еңбектің үстірт тұстарын толықтыру үшін, Исатай, Махамбет, көтеріліс сарбаздары, дүрбелеңге тікелей не жанамалай қатысқандар, халық қозғалысына қарсы болып хан жақтағандар, қала берді осы бір тарихи кезең туралы естіп-білгендеріңізді осы жолдардың авторына (Астана қаласы, Интернационал көшесі, 3-үй, 31-пәтер) немесе “Арыс” қорына (баспасына) жолдауларыңызды өтінер едім.

I. БӨКЕЙ ХАН

Ел іші шежіре, ел аузы әңгімелерде “Бөкей сұлтан” деп аңыздалғанмен, оның Ішкі Орданың ақ киізге көтеріп лауазымдалған ханы болғаны белгілі.

Көне жыр, ескі жазбаларда Әбілхайыр ұлы Нұралының өз белінен 30 ұл, 40 қыз өрді делінеді. Ал 1771 жылы Нұралы ауылында болған тарихшы И.Г.Георги ханның 4 әйел, 8 күні барын, өз кіндігінен жаралған 75 перзентінің 40-ы ұл екенін тәптіштеп жазған (Материалы по истории КазССР. Т.4. 66-б.).

Бөкей – осы Нұралының көп ұлдарының бірі. Орынбор әскери губернаторы Г.С.Волконский оны хан тағайындау тұсындағы мінездемесінде “сұлтандардың үлкені” деп көрсеткен. Бұл анықтама – Нұралының тұңғышы дегендік пе, жоқ, Нұралы ұлдарының көзі тірісінің арасындағы қазіргі үлкені дегені ме – анық емес. Қайсыбір жазбалар Бөкейді Нұралының тұңғышы деп көрсетеді. В.Воскресенский Бөкейді Нұралының кенжесі деп жазады (Букеевской Орде 200 лет. 3-кітап, 167-б.). Олай болуы мүмкін емес. Бөкейдің Сығай деген туған інісі болғаны және белгілі. Бұл мәселе әлі де анықтай түсуді қажет етеді. Бөкей, оның тетелес інісі Сығай, кенже інісі Шөке – Нұралы хан ұлдарының Исатай–Махамбет оқиғасында жақсы-жаман болса да анық-қанық орындары бар. Сондай-ақ 1818, 1827, 1829 жылғы дүрбелендер тұсында Қаратай Нұралыұлы есімі де ауызға жиі алынады. Қаратай хандыққа таласып, Жайықтың Бұхар бетін талай қиқуға толтырды. Нұралының Ырыс атты қалмақ әйелінен туған Қаратай, Елтай, Шотқара, Өзбекқали (Ақсарт), Орман – ел аузында “Нұралының бес қалмағы” атанды. Шетінен “мен атайын – сен тұр”, тұщы ұйқыны білмейтін жортуылшыл өжеттер еді. Исатай–Махамбет оқиғасының бел ортасында “бес қалмақ” ұрпағынан Орманның Шыңғалиы – Шыман төре болды.

Бөкей ұзақ жылдар Кіші жүз хандығы жанындағы Кеңестің төрағасы болды. XVIII ғасырдың басында екіге бөлінген Кіші жүздің оңтүстігін – Жем, Сағыз, Жайықтың ортаңғы және төменгі бөлігін билеген Бөкей сол тарапты өзінің ата қонысы санады. Ал Кіші жүздің қалған бөлігі Жантөре сұлтанның қарамағында болды.

1771 жылы патша үкіметінің қараулығына шыдамай, Еділ-Жайық аралығын жайлаған қалмақтар Жоңғарияға жөңкіле көшті. Олар Жайықтың қазіргі Индер қалашығы іргесіндегі Таскешуден тас төсеп кешіп өтті. Қалмақтар “қашқан жауға қатын ердің” кебін сонда көрді.

Қалмақ қашып, қазақ қуған бұл қайғылы оқиға ел аузында “Шаңды жорық” атанды. Қалмақты қытай шекарасына дейін індете қуған Нұралы хан есімі ұзақ жылдар аңызға айналды.

Әрине, олар түгел көтеріліп кете алмады. Бір бөлігі ғана амалдап қашып құтылды. Қазақтың жойқын қимылынан қаймыққан олардың қайсыбір көштері Нарынға қайтып оралды. Алайда, қалай дегенмен де, Еділ-Жайық арасында қалмақтар сиреп, ел азайып қалды.

Осы қолайлы жағдайды пайдаланып Бөкей бос жатқан жерді басып қалуды ойлады. Ебепке себеп дегендей, Бөкейдің көздегеніне Астрахан генерал-губернаторының да мақсаты дөп келді. Олар қалмақтар кеткеннен кейін тегін құйылып жатқан қыруар пайдадан қағылған еді. Бұл орайда мемлекеттік мүддеден гөрі жекелеген адамдардың мүддесі көбірек рөл атқарған сыңайлы. **Бөкей 1799 жылы Астрахан казак-орыс полкінің командирі Попов арқылы Астрахан губернаторы Кноррингпен байланысқа шығады. “Мәңгі тұрақтауға” жер сұрайды. Астрахан губернаторы Бөкей сұлтанның өтінішін Орынбор әскери губернаторына білгізбей, аса құпия түрде І Павел патшаның қолына жеткізеді. Патша 1801 жылғы 11 наурыздағы шешімімен Бөкейге Самар даласын иеленуге ресми рұқсат береді. І Павел патша жарлығында былай делінген: “Кіші Орданың хан кеңесінде төрағалық етуші Бөкей сұлтан Нұралыханұлын өз дәргейіме ризалықпен қабылдаймын, қай жерді қаласа, сонда көшіп-қонуына рұқсат етемін, сол**

себеңті менің ізгі еркімнің белгісі деп оған өзімнің кескінім бейнеленген алтын медаль тағайындаймын” (Крафт И. Сбор. узаконении о киргизах степ. областей. Оренбург, 1898. 141-б.).

Ол құжатта Бөкей сұлтанға тиесілі жерлер: солтүстікте Қара, Сары өзендері, оңтүстікте Каспий теңізінің жағалауы деп көрсетілген. Хандықты “Кіші қайсақ ордасы” деп атаған. Жер көлемі шығыстан батысқа — 350 шақырым, терістіктен түскейге — 200 шақырым деп белгіленген. Демек, алғашқы жылдары бөкейліктердің қонысы шақтаулы болған.

1806 жылы 19 мамырда “Көшпелі халықтарға жер кесіп беру тәртібі” деген ереже қабылданды. Сол тұста Ішкі Орда жер жағдайын тағы да біршама жақсартып алды. Қара, Сары өзендері мен Боғда тауы және Еділ сыртындағы далалық аймақтар хандықтың меншігіне айналды. Жанұзақ ақынның толғауы Бөкей кезіндегі Ішкі Орданың шекара аймақтары мен шет пұшпақтарын барынша нақтылап жырлауымен құнды:

*Құланбие, Торғай — екі көл,
Ежелгі өкең Бөкей барында
Толықсып жайлап еді біздің ел.*

*Еділ, Жайық — екі су,
Еңсесіне ел қонып,
Ендеп жылқы жайылды
Ақтөбе деген суына.*

*Ұлы Сұлтан мен Қараман,
Үш Қоба мен Жанарыстан,
Ат оралып жүре алмас
Беткейге біткен ағаштан.*

*Кешегі өкең Бөкей барында,
Борсыдан безек ноғай
Өтіп еді күшпенен.
Осылайғы Қараөзеннің аузынан,
Төрткөл, Төртшежіннен...*

Ал Салық Бабажанұлы болса, 1860 жылдары Ішкі Орданың жер көлемінің ұзындығы 600, ені 500 шақырым

деп көрсеткен. 1813 жылы Жайық казак-орысының атамандығына Қара, Сары өзендерден Қамыс-Самар көлі арқылы Жайыққа дейін жаңадан әскери шеп саламыз деп, бөкейлікке қарасты біраз өңірлерді қайтарып алып, хандыққа жайылымнан біраз таршылық көрсеткенмен, Ішкі Орданың шекарасы үнемі кеңеюмен болғанын аңғарамыз.

Сонымен қазақтардың Нарынды жайлауы 1801 жылдан басталған. Алғашқы қоныс аударушылар аз мал, жеңіл күркелермен көшкен. Бастапқыда 5 мыңға жуық отбасы өтті. 1828 жылы Ішкі Ордаға қоныстанушылардың саны 10235 үйге жетіп, 1845 жылы 30 мың шаңырақтан асып жығылды.

Біраз жылдар халық Нарынға жайлауға ғана шығып, қыста ата қоныстарына оралып отырған. Бұл 1818 жылға дейін тоқтаусыз жүзеге асты. 1818 жылдан бастап Жайықтан әрлі-берлі билет жүйесі енгізілді. Осы жылдан бастап Ішкі Орда Жылой, төменгі Жайық бойындағы қыс қыстауларынан біржола айырылды.

Ел аузында Бөкей сауатты, ақылды, ұстамды адам кейпінде әліптенеді. Ақ сары, шоқша сақал, төртбақ жуан болған. Ел ішінің ақылмандары Бөкей және оның мұрагері Жәңгір заманына екі ауыз сөзбен бұлтартпастай нақты баға берген:

*Хан Бөкейдің тұсында
Секер шайнап, бал іштік.
Хан Жәңгірдің тұсында
Қасықтап қара қан іштік.*

Қалай дегенмен де, Бөкей сұлтан туралы ел ұғымында жайсыз қауесет жоқ. Ол өз қарамағындағы жұрттың қыбын тауып, мақұлын марапаттап, тентегін тыйып, ақылымен ұстай білген.

Бөкей Сарайшық қаласында тұрып ел басқарған. Берқайыр Аманшин бір жазбаларында Бөкей Ішкі Ордаға сұлтан болып, мал-мүлкімен Жайықтан өткенде бар-жоғы 5 түйесі, 20 қойы, 17 жылқысы болды деп көрсетеді. Бұл ол кездің өлшемі бойынша, тақыр кедейшілікпен барабар тұрмыс еді. Шамасы, сұлтанның өзі де алғашқы жылдары дүние-мүліктерін байырғы жұртта қалдырып, Еділ-Жайық арасына абайлап көшкен сыңайлы. Дей тұрғанмен, ел арасының шежіресі Бөкейдің байлыққа малшынғанын емес,

кедейлікке жетеқабыл қоңыр төбел тұрмыс кешкенін көбірек мақұлдайды. Сұлтан қанағатшыл мінезімен де елге жаққан сияқты. Қыс мезгілін Сарайшықта өткізген Бөкейдің Атырау-Астрахан арасында жаз жайлайтын екі шұрайлы жайлауы болған: бірі – Жалтыркөл де, екіншісі – Астрахан іргесіндегі Бабашағыл. Өмірінің соңғы жылдарында Бөкей Бабашағылды тұрақты жайлаған. Бабашағыл Исатай батырдың әкесі Тайман қонысымен жапсарлас еді. Сұлтанның Қиғашқа сұғына кіріп, Астраханның өкпе тұсындағы Бабашағылды алты ай жаз қоныстанып сары кідір етуі – Астрахандағы Жәңгірдің оқуымен тікелей байланысты еді. **Бөкей 1815 жылы 21 мамырда Бабашағылда отырғанда шикі судан жұғатын бөсір дертіне шалдығып, санаулы күн ғана ауырып дүниеден озды. Бейіті сол Бабашағылда.**

Бөкейден кейін, Жәңгір көмелет жасқа толғанша, ағасының орнын Сығай басты. Дүниеге жақын жемқор, паракор ол елді атыстырып-шабыстырудың сұңғыла шебері еді. Сығай шамамен 1815–23 жылдар аралығында билік құрды. Бұл Исатайға ең жайсыз кезеңнің бірі болды. Сығай – дәулескер күйші Дәулеткерейдің әкесі.

Бөкейді патша үкіметі 1812 жылы ресми түрде хан деп бекітті. Оны Орынбор әскери губернаторы Волконский “сұлтандардың үлкені, ізгі, парасатты, тәжірибелі және жоғары мәртебелі монарх тағына берілген адам” деп сыпаттаған. Бөкей 1812 жылы 7 шілдеде салтанатты жағдайда Орынбор әкімшілігінің жоғары шендерінің және дала шонжарларының қатысуымен Орал қаласы маңындағы тоғайда хан көтерілді. Ол жер әлі күнге дейін “Хан тоғайы” аталады.

Бөкейдің соңында ертерек өлген бәйбішесінен Тәуке, Әділ деген ұлдары болды. Ал кейінгі әйелі Атаннан Жәңгір мен Меңдігерей туды. Жәңгір 1801 жылы өмірге келген. Бөкейдің балаларының бәрі Исатай, Махамбет көтерілісіне қатысты қанды оқиғалардың бел ортасында болды.

Бөкей мен Тайманның достығы туралы ел аузында аңыз сақталған. Сұлтан қазіргі Новобогат төңірегіндегі жаз жайлауы Жалтыркөлде отырғанда шешесі қайтыс болған.

Сол жерде “Бөкей шешесі” деген мола қазірде де бар. Шешесінің жылын берген жиында Бөкей алқа топтың көзінше Тайманға: “Қол алысып, төс түйістіріп, мәңгілікке дос болайық. Достығымыз үрім-бұтағымызға кетсін”, — дейді. Тайман құп алады. Балаларын шақырып, ағайынның төрт көзі түтел ортасында Бөкей мен Тайман Құран ұстап, тілек тілеп, ант-су ішіседі. Кейін Исатай хан орданы қамап тұрғанда соны есіне түсіріп: “Аталарымыз Алланың мөрін сүйіп ант етісіп еді. Мына шоқыншық сыбан қалмақ оны ұмытты ғой”, — деген толғанып. Қария әңгімелер батырдың хан орданы қоршап тұрып шаппауын — аталарының антын бұзудан именгені деп те қисындайды.

II. ИСАТАЙ ТАЙМАНҰЛЫ

АТА-БАБАЛАР ШЕЖІРЕСІ

Исатай 1791 жылы туды. Туған жері Тайсойған құмы, кешегі Жанкелдин атындағы совхозға қарасты Тайман жалы бұйраты. Әкесі – Тайман, шешесінің есімі – Нағибала (қысқартып Нағима деп те атайды, руы – Есентемір). Жаз жайлауы – Өлеңті, Шідерті, Үшанқаты, Борбастау, күзеуі – Бұлдырты, Жымпиты, Қалдығайты, қыс қыстауы – Ойыл, Қиыл, Жем, Сағыз, соның ішінде табан тірер негізгі ата қонысы – Қарабау, Қаракөл, Тайсойған, Бүйрек құмдары.

Беріш тайпасының Жайық руына жататын бұл әулет Ағатай батырдан бастап өздерін Жайықтың бетке ұстар бір атасы санайды. Қазақта тайпадан руға, рудан атаға, атадан тармақ, бунақ, ауылдарға бөліну қазіргі шежірешілер айтып, жазып жүргендей кімнен кімнің туғанының ұзын-ырға тізбегі емес, құқығы мен жауапкершілігі бірдей заңдастырылған жүйелер. Қауымдар мен топтарға ру не ата атын беру мәселесі билердің талқысына беріліп, ел басқарушы атынан арнайы жарлықпен жарланған. Ру, ата атына талапкер қауымдардың мал, жан саны сарапқа салынып, нәсіл тазалығы, шығу тектері қатаң тәптіштен өткізілген. Жеке ата болған соң, ру басы, би сайлануы керек, тамғалары белгіленеді, мөр беріледі және билеуші хандық не сұлтандық оларды жаз жайлау, қыс қыстаумен қамтамасыз етуге міндетті. Ру, ата атын иемдену әсте оңай шаруа болмаған.

Ағатай батыр заманында ел алып, іргеленген Жайық Беріш руы жеке-жеке аталарға жіктеле бастаған. Өлкетанушы ақсақал М.Намазғалиевтің әңгімелеуінше, Ағатай жас кезінде салқам, тентек, ұрыншақ болған. Жеңгелері “Тентек сал” деп атаған.

Бірде әке-шешесі қонаққа кеткенде қой союды үйренем деп, бір көген қозыны бауыздап тастаған. Содан “Қозықырған” ажуа лақабына ие болғаны тағы бар (“Нарын таңы” газеті, 16 қаңтар, 1990).

Ағатайдың бала болса да меншікті айбадтасы, қалағы, екі жебе оғы бар екен. Қалмаққа аттанғанда оны бала көріп, ілестірмей тастап кеткен. Ағатай бір тайды ерттеп мініп, олардың соңынан көрінім жерде ілесіп отырған.

Бір төбенің баурайында қалмақтар кезекті соғыстан кейін қос тігіп демалып жатады. Жаумен оқыс ұшырасқан қазақ қосыны ошарылып қалады. Ағатай оларды орағытып өтіп, шоқы басына шығады. Тайын қоя беріп, от жағып, оғын отқа қақтап отырады. Мұны байқаған қалмақ батыры жекпе-жекке шақырып отыр екен деп, жанына жетіп келеді. Ағатай оны қызыл жалын боп шоқтанған оқпен атып жібереді. Оқ қалмақтың кеңірдегін тесіп өтеді. Қалмақтар жауға шапқанда атының шылбырын беліне байлап шабатын әдеті. Оның мәнісі – жазатайым жазым болса, сүйегін жауда қалдырмай, соғыс даласынан сүйреп шықсын дегендік. Бірақ тасқа кептелген дәу қалмақты аты сүйреп кете алмайды. Ағатай өлген қалмақтың сауытын киіп, қаруын тағынып, атын тақымға басып алып, тұтқиылдан жауға тиіседі. Жай шапшай, “Ағатайлап!” шабады. Мұнымен де қоймай, бала батыр сол жолы қалмақтың ханының да кәлләсін қағады. Қалмақ қашып, қазақ жеңген соң, оны аяғын жерге тигізбей ақ киізге түсіреді. Есет батыр: “Бұдан былай Ағатай аты бүкіл Берішке ұран болсын!” – деп батасын береді. Бұл Есет – ел аузында “Қарт Есет” деп аталады. Руы – Беріш. XVIII ғасырдың бірінші ширегінде қалмақтармен алғашқы қақтығыстарда қазақ қосынын бастаған санаулы аға батырлардың бірі. Бейіті – Мұғалжарда. Соған қарағанда, 1650 жылдардың о жақ, бұ жағында өмір сүрген тарихи тұлға. Исатайдың өзі айтқан толғау деп жырланатын жырда:

Ер Тайман әкем аты, ағам Жабал

Ағатай бабам бұзған алтыс қамал, –

делінетін жолдар бар. Беріштен шыққан, теңдесі жоқ ғұлама сөз зергері Мұрат Мөңкеұлы:

Ұранға шыққан Ағатай,

Жауға шапқан жанаса-ай.

Ағатай ердің тұсында

*Құрыды жаудың шарасы-ай.
Ерлікпен тартып алынды
Алыс судың саласы-ай! —*

деп Ағатай батыр ерлігін айрықша дәріптеген. Ағатайдың күллі Беріштің аруақты бабасы екені даусыз. Ағатайдан ұрпақтарына мирас боп ала шұбар ту қалған. Ол Исатайдың сандығында сақталған.

Ағатаймен бірге туған Есіркеп ұлдары “ағайын бір өліде, бір тіріде” дегендейін, Исатай Тайманұлы сабылсына қолдап көмек беріп, үлкен қайрат көрсетті. Ал Шағатай ұрпақтары “Ақтабан шұбырындыда” Үргеніш ауып, сол жақта қалып қойды. Ығылман Шөрекулы дастанындағы:

*Ағатайдың Боқайын
Түрікпеннен бұ да өлді деп,
Қалыңдық ойнап жүргенде.
Бегәлідей батырды
“Некеден бұрын болды” деп,
Жабылған жұрттың жаласы, —*

деген жолдарға түсінік бере кеткен жөн. Боқай (көне түрікше “Бөлтірік” деген ұғым) қалыңдық ойнап жүріп, Маңғыстауды жайлаған түрікпендердің қолынан қаза тапқан. Оны өлтірген Жәуміт тайпасының Қалипа деген би әйелінің ұлы екен. Ағатай іздеп барып оны садақпен атып кетеді. Әдетте жебені жиып алады екен, бұ жолы қараңғыда таба алмаған. Ол кезде батырлардың жебесінде ен-таңба болған. Сол бойынша үлкен қақтығыстарда кімнің қанша жау түсіргенінің есебі шығарылған. Белгі болмаған күнде де ұстаның қолтаңбасы арқылы жебенің қай тайпаға жататыны оңай ажыратылған. Ағатай Қалипа қатынның ұлын ен-таңбасыз “келте жебемен” атқанмен, түрікпен батырлары оның Беріш ұсталарының қолынан шыққанын жазбай таныған. Түрікпен жансыздары қапысын тауып жебені тоқсанға келіп, көзден өз болған Тілеукеге ұстатып, “Бұл кімнің жебесі?” дегенде, қарт батыр сипалап көріп, “Бұл Ағатайымның келте жебесі ғой” деген.

Бұл даудың соңы немен тынғаны белгісіз. Асылы, түрікпендер аңдып жүріп есе қайырған болса керек. “Ағатайдың сүйегінің Шағадамда (Красноводск) қалуы” — тегін емес. Сонымен Боқай қалыңдық ойнап жүріп өліп кеткенмен, Беріштер жесірін алған, Бегәлі іште келген.

Қайсыбір шежірелер Бегәліден бес ұл деп көрсетеді: Тайман, Тоғай, Жабал, Сайын, Байсерке. Бірақ Исатай тұсындағы құжаттар мен ауызекі аңыз-әңгімелерде соңғы екеуі ұшыраспайды.

Өзге ру шежірелері сияқты Беріш шежіресінде де ауа жайылған ауытқушылық аз емес. Қазіргі кезде әр ауыздан айтылып, жазылып, хатқа түскен үш нұсқасы бар. Соның көбірек мақұлданатыны төменгі нұсқа:

Беріштен – Байбақты, Байсейіт деген екі бала.

Байбақтыдан – Асылбас, Шақай, Күсілбас.

Асылбастан – Жаңбыршы, Себек.

Себектен – Андағұл, Бөрібас, Сары. Андағұлдан – Тоқпақ, Қоңырбөрік.

Бөрібастан – Жамбай, Тума, Бөрте.

Сарыдан – Балтабай, Байдәулет.

Жаңбыршыдан – Тайлақ, Дәулетбай, Сүйірбас, Сәдір, Садақшы.

Шақайдан – Есен, Зейнет. Есеннен – Ырсай, Самай, Елтүзер. Зейнеттен – Үмбетбай, Наурызбай.

Күсілбастан – Жанай, Қожай, Бегіс, Қосай. Жанайдан – Құлкеш, Қарқара. Құлкештен – Таңқожа, Мендібай, Жүсіп (Бесқасқа). Бесқасқадан – Айтбай, Қараша, Барлыбай, Байқошқар, Байгелді. Бегістен – Құдайберді, Орман.

Беріштің Байсейіт деген ұлынан – Қитас, Тілес туады. Қитастан – Жайық, Есенқұл. Тілестен – Қаратоқай.

Есенқұлдан – Ұлғаймас, Өтеміс, Жансары, Байғана, Жары.

Қаратоқайдан – Аққұлы, Айтболат, Бердіке, Шіліке. Айтболаттан – Бекбауыл, Есболай. Бекбауылдан – Боранқұл. Есболайдан – Итемген, Күшік, Көтен.

Жайықтан – Дәулет, Тыныс, Бақалай, Наурыз. Дәулеттен – Дүйсе, Тумаш. Дүйседен – Тұрымтай, Жарылғас. Тұрымтайдан – Құттыбай, Қанай, Мендібай, Жылыс, Базар. Қанайдан – Дәуленбай, Бейбіт, Зейінғабден, Құдайберген, Сырлыбай. Дәуленбайдан – Алтынболат, Бекболат, Жанболат, Тілеубай, Ескене, Естай.

Тумаштан – Сейіт, Жаубасар, Ерназар. Ерназардан – Үрсен, Бейбіт, Төлек, Алдарби, Абдан, Қайшым, Құлмәлі. Құлмәліден – Өтеміс. Өтемістен – Махамбет.

Бақалайдан – Арықпан, Арықпаннан – Есназар, Сатыбалды.

Есназардан – Көтей, Шұбар. Сатыбалдыдан – Айбас, Құттығай, Жанұзақ.

Наурыздан – Тілеуке. Тілеукеден – Ағатай, Шағатай, Есіркеп. Ағатайдан – Айболат, Қауат, Атабас, Боқай, Жәнібек, Сәрікпек. Боқайдан – Бегәлі, Бегәліден – Тайман, Тоғай, Жабал. Тайманнан – Исатай.

Жәңгір 1836 жылы 11 мамырда Орынбор Шекара комиссиясына жолдаған шағымында Исатайдың ата тегін “Ағатай Беріш” деп көрсеткен. Біз осы дерекке сүйеніп, Ағатай ұрпақтарын “Ағатай Беріш” деп атадық. Ал Наурыз атауын Есіркеп тұқымы еншілеген. Есіркеп – Сарт, Жаңғабыл боп тармақталады. Шағатай “Ақтабан шұбырындыда” Үргеніште қалған.

Сонымен “Жеті арыс Беріш” дегенде – Жаңбыршы, Себек, Жайық, Есенқұл, Қаратоқай, Есен, Құлкешті атаймыз.

Ал Жайық Берішті құрайтындар: Дүйсе, Тумаш, Бақалай (Айбас, Құттығай), Наурыз (Ағатай, Есіркеп), Тыныс, Көтей, Шұбар, Жарылғас, Тұрымтай.

* * *

Тарихта Беріш есімі ежелгі замандардан белгілі. Бұл қауымның бір бұтағы “Жайық Беріш” аты Жайық өзенімен байланысты болар деп болжаймыз. Не Жайық өзеніне өзеннің атын берген, не ұзақ жылдар Жайық өзенін мекендегендіктен Жайық, жайықтықтар деген есімге ие болған. Ал бұл өзеннің аты алғаш рет б.з.д. II ғасырда гректің географиялық еңбектері мен карталарына іліккен. Бұдан соңғы жылдарда Жайық аты естілмейді, бұл өзен басқаша неше түрлі аттармен аталады. Тек X ғасыр бірінші ширегінің авторы Византия патшасы Богрянородный өзінің “Мемлекетті басқару туралы” еңбегінде Жайық өзенінің атауын “Гейх” деп қайта тірілтеді. Тарихи өзеннің өзінің төл атынан айырылып қалуын оны мекендеген қауымның басқа өлкелерге ауысуымен, ал X ғасырда қайта жаңғыруын осы атауды иемденген жұрттың байырғы топырағына қайтып оралуымен түсіндіруге болады. Осыдан шығарып, өзеннің Жайық атануын – Жайық этникалық тобымен тікелей байланысты болған деген байлам өз-өзінен туындайды.

Жайық сөзі – мейірімді, қамқоршы деген ұғымды білдіреді. Ол – Ұмай анадан бұрынғы алтайлық жергілікті түркілердің

Көк Тәңірінен кейінгі маңызы жөнінен екінші орындағы әйел құдайдың аты. Байырғы бағзы замандарда Алтай түркілері өздерінің ұлы Тәңірін Үлкен (Ульген) деп, оның жұбайын Дайық деп атаған. 460 жылдан кейінгі заманда Алтайға Алшын түркілері келгеннен соң ғана діни идеология өзгеріп, Тәңір мен Ұмай бірінші қатарға шыққан. Қазір анық белгілі бұл оқиғалардың археологиялық айғағы ретінде Дайық-Жайық ананың сырға қалпында әліпттелген алтын суреттері де табылып отыр.

Бұл деректемелер нені меңзейді? Б.з.д. II ғасырда Еуразиядағы Жайық өзенін мекендеген жұрттың кейінгі кезеңде Алтайдан шыққанын, ол ойкуменде, яки байырғы түркілер арасында елеулі саяси күшке айналғанын куәлайды. Олар Алтай түркілері арасында аналық тайпаның бастаушысы болып, билеуші қаған тобынан кейінгі екінші орындағы дәрежеге жеткен (Семантика древних образов. Новосибирск, 1990. 152-157-бб.).

Алтайға Алшын қауымы келгенге дейінгі жергілікті Алтай түркілерінің тарихы әзірше терең зерттеле қойған жоқ. Біздің білетініміз: олардың 17 тайпадан құралғаны. Ел билеген көсемінің есімі – Апаңбу болғаны. Оның мемлекеті жойылып кеткен. Бұдан кейін билік тізгіні өздерін қасқырдан тудық деп есептейтін төрт тайпаның қолына көшеді. Олардың алғашқы билеушілері Ижы-нижыду, Надулиу-шад болған. Жайық қауымы осы жергілікті байырғы түркі тайпаларының аналық бұтағының өкілдері ретінде дәріптеліп, Алтай түркілерінің ұйтқы тобында болған.

Жайық қауымы – Беріш тайпасының іргелі бір бұтағы. Ал Беріш болса, Түркі қағандығы тарихында елеулі із қалдырған жұрт. Оның есімі түркінің тас қашау жазуларына да, Қытай жылнамаларына да ілікті.

Ел-Етміш Білге қағанға арналған Тэс тасқашау жазуында *“Беріш тайпасы мен Қадар, Қасар сонда келді. Менің ол елім Кеңгірестен еді”* делінеді (Қаржаубай С. *Объединенный каганат тюрков. Астана, 2001. 27-б.*). Беріштер туралы дерек Терхин бітіктасында да кездеседі. Йолығ қаған, Бұмын қағандардың 200 жыл тақта отырып ел билегенін, сосын олардың елінің бүлінгені жайында баяндала келіп, жазудың екінші бунағында *“Қадыр, Қасар, Веди, Беріс, Айтаз оғыз тайпалары...”* деп

көрсетіледі (Сонда. 45-б.). Аталмыш бітіктастардағы жазулардың көпшілігі өшіп кеткендіктен бұл тайпалар туралы айтылмақ ойдың дәл мағынасы белгісіз. Қалай дегенмен де, бұл қауымдардың іс-әрекеттері қағандықтың тағдырына тікелей қатысты болғанын аңдау қиын емес. Екі жазуда да Беріштердің Қадар, Қасар (Хазар) тайпаларымен қатар аталатыны ойға қалдырмай қоймайды. Мұндағы Қадары – Қадыр-Қалша, яки сары үйсіндер, Қасары–Хазар екенін танып, білуге болады.

Сонымен ғылымда “Ұйғыр қағандығы” деп бір жақты бағаланып келген, шындығында түркілердің төртінші қағандығының тарихында Беріш тайпасының аты тасқа қашалғанына куә болдық.

Тарихи деректемелер Беріш қауымының Қарлықтар құрамында болғанын аңғартады. Олар “Үш қарлық” елі атанған. Біздің ғалымдар қазірге дейін Қарлық хандығы үш тайпадан құралғанын айтып, жазып келеді. Ал шет ел зерттеушісі И.Эчеди (Еседу, 1980. 23-27-бб.) осы Қарлық хандығын тереңдете зерттей келіп, олардың төрт тайпадан тұрғанын, ол төртінші тайпаның есімі Себек екенін дәлелдеген. Қарлықтардың құрамында болған Себек руының одақтастарымен қарым-қатынасы, саяси күрестері мен жаугершілік іс-әрекеттері Қытай тарихында біршама таратылып жақсы жазылған. Ал ең бір ғажап қызықтысы – екінші Түркі қағандығының іргетасын қалаған әйгілі Білге қағанның сұңғыла әскери маманы әрі қолбасшысы, екінші жағынан қағанның қайын атасы Тонұқық – осы Себек тайпасының түлегі. Он үш жыл Қытайдың астанасында оқып, білім алған Тонұқық 716 жылы өлгенде өз басына қоятын сағана құлпытасты өз қолымен жазып қалдырған. Ол – бүгінгі көне жәдігерліктеріміздің ең құндыларының бірі. Қытай тарихшысы Ма Шаңшу: *“Тонұқық – Алтайдағы Қара Ертісті мекен еткен Қарлық елінің Себек тайпасынан шыққан адам”*, – деп анық-қанық жазған (Қазақтың көне тарихы. Алматы, 1993. 116-б.).

Түркі қағанаты дәуіріндегі жазбаларда Айбас тайпасының аты да жиі ұшырасады. Бұл этнонимді Қытай жылнамашылары Абусы деп жазған. Осы орайда зерттеулер жүргізген еуропа ғалымы Г.И.Рамстедт пен Қытайдың атақты ғалымы Чэнь Чжунмянь аталмыш иероглифтің түркіше